

DOĞU ANADOLU VE AZERİ SAHASINDA HALK HİKÂYESİ ANLATMA GELENEĞİ

ENSAR ASLAN*

Halk hikâyesi, Türk halkına ait bir anlatım şeklidir. Eski destan geleneğinin konu ve şekil bakımından değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelmiş uzantısı olan halk hikâyelerinin oluşumu ve icrası (söylenmesi), gelenek içerisinde belirli kurallara bağlı olarak devam eder. Bu edebî ürünlerin oluşumunda saz şairleri, geleneğe bağlı olarak devam eden, çevrelerinde yaşanmış tarihî olayları, anonim unsurları, kişisel deneyim ve gözlemleriyle birleştirerek yeni bir sentez oluşturmuşlardır. Bu nedenle saz şairleri halk hikâyesi dediğimiz bu edebî türün hem yapımcısı, hem de söyleyicisidirler. Biz burada, ülkemizde sayısız örneğine rastlayacağımız halk hikâyelerinin, Doğu Anadolu ve Azerî sahalarında anlatma geleneği üzerinde duracağız.

Önce Anadolu hikâye anlatma geleneğine bakalım. Bu bölge, Erzurum'dan başlayarak **doğuya doğru Kars ve Çoruh vilâyetleri, Dede Korkut** coğrafyası içerisinde bulunan yerlerdir. Bu nedenle, Doğu Anadolu hikâye anlatma geleneği ile Dede Korkut hikâyelerindeki anlatım şekli arasında çok yakın benzerlikler olduğu, ileride vereceğimiz örneklerde çok açık bir biçimde görülecektir. Dügün ve derneklerde, kahvehanelerde saz çalıp türkü söyleyen, hikâye anlatan ve geçimini bu yolla temin eden hikâyeci âşıklara, eskiden olduğu gibi bugün de yaygın hâlde rastlanmaktadır. Bu âşıklar köy hayatının vazgeçilmez unsurlarıdır. Kızını ve oğlunu evlendirecek her köylü ailesi düğününe mutlaka âşık getirir. Eğer aile istemezse bile çevrenin ve komşularının zorlaması ile bu işi yapmaya mecbur olur.

Kahvehanelere gelince; Erzurum, Kars, Ağrı ve Artvin gibi merkezlerde eskiden beri devam edip gelen âşık kahvehaneleri mevcuttur. Bu kahvehaneler Erzurum'da 1950 yıllarına kadar âşıkların hikâye anlattıkları "Gürcükapı Kahvesi", "Acem Mirza'nın Kahvesi" ve "Çardar Kahvesi"dir. Daha sonraki yıllarda "Horasan Kahvesi" ile günümüz âşıklarından Yaşar Reyhani'nin kurduğu ve başkanlığını yaptığı "Erzurumlu Âşıklar Derneği ve Kahvehanesi" çevre âşıkların hemen her gece meydan edip hikâye anlattıkları yerd.

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı.

Kars merkezinde bu âşık kahvesi geleneğinin daha yaygın olduğu dikkati çekmektedir. Son 20-30 yıl öncesine kadar merkezdeki hemen bütün kahve hatta hanlarda âşık meclisleri mevcuttu. Bugün ise durum biraz daha farklıdır. Geçimini sanatları ile temin etmeye mecbur olan âşıkların, işi daha ciddiye aldıkları ve birleştikleri görülmektedir. Genç veya fazla şöhretli olmayan âşıkların usta ve halk tarafından daha çok sevilen âşıkların bulunduğu kahvehanelerde toplandıkları görülmektedir. Meselâ, Kars'taki “Çobanoğlu Gazinosu”, Âşık Murat Çobanoğlu'nun halk arasındaki yaygın şöhretinden ve buna bağlı olarak fazla dinleyici çekmesinden dolayı çevredeki diğer âşıkların da burada toplanmalarına sebep teşkil etmektedir Burada dinleyicilerden elde edilen gelir, âşıklar arasında ustalık sırasına göre pay edilir.

Ağrı, Artvin ve Ardahan'da da âşıkların geceleri hikâye anlattıkları kahvehaneler mevcuttur.

Bugün sınırlarımız dışında bulunan İran ve Azerbaycan gibi Türk yerleşim bölgelerine gelince; İran'ın Tebriz, Hoy ve Rezaiye gibi Türklerin çoğunlukta bulunduğu şehirlerinde birçok âşık kahvehanesi vardır. Tebriz'de bulunan iki kahvehane, bütün sene sabahtan akşama kadar âşıklar tarafından hikâye anlatılmaya tahsis edilmiştir. Bunlardan birisi, Pehlevî caddesinde bulunan Hüseyin Tirandar isimli bir şahsın sahibi bulunduğu “Kahvehane-i Âşıklar”, diğeri ise Âşık Aslan Talibî isimli, çevresinde çok sevilip tutulan bir âşığın çalıştırdığı” Meshehmede Kahvehanesi”dir.

Azerbaycan Cumhuriyetinin Bakü, Tiflis, Şeki ve Şamahı şehirlerinde, âşıkların düğün ve derneklerde hikâye anlattıklarını çeşitli kaynaklardan öğreniyoruz. Azerbaycan halk edebiyatı araştırmacılarından İlyas Tandüz'ün 1970'de yayınladığı “Âşıklar” isimli eserinde Azerbaycan köylülerinin, eskiden olduğu gibi bugün de düğün ve derneklerinde âşıkların hikâye anlattıkları kaydedilmektedir. Ayrıca bu bölgelerde anlatılan hikâyelerin hemen hemen tamamının Azerbaycan İlimler Akademisinin ve Bakü radyosunun arşivlerinde mevcut olduğunu bu kayıtlardan öğreniyoruz.

Böylece konumuz içerisine giren bölgelerdeki hikâye anlatma merkezlerini gösterdikten sonra, genel olarak hikâye anlatma usullerini belirtmeye çalışalım:

Âşıkların anlattıkları çoğunlukla türkölü hikâye ve “deyişli hekât”lardır. Bu hikâyelerin bazıları 3-5 gece devam eder. Doğu Anadolu'da âşıklar hikâyelerini geceleri anlattıklarından, hikâyelerin uzunluğu ve kısalığı gece sayısı ile ölçülür.

Âşıklar, mesleklerini icra ederlerken çalgı kullanırlar. Eski ozanlarımızın kullandığı kopuz denilen telli çalgının bazı değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelmiş olan bu çeşidine memleketimizde “saz”, Azerî sahasında ise “tar” denir. Ayrıca İran'da hikâye anlatan âşıklara saz çalıp türkü söylerken “balaban” denilen

nefesli bir çalgıyla eşlik eden ikinci bir şahıs daha vardır ki, bu bizde ve Azerbaycan Cumhuriyetinde yoktur.

Araştırmalarımıza dayanarak âşıkların hikâye anlatmada köy düğün ve derneklerinde daha başarılı olduklarını söyleyebiliriz. Bunun çeşitli sebepleri vardır; birincisi, âşık köy düğünlerinde ideal dinleyicisini bulur. Şöyle ki, düğün meclisine gelenler orta yaş ve üzerinde olan kimselerdir. Daha genç olanlar ise köy düğünlerinde âşıkla birlikte bulunan – davul – zurna klarnet gibi çalgılı toplantılara giderler. Şehir kahvehanelerinde ise hemen her yaşta insan vardır. Bu durumu göz önünde bulundurun hikâyeci âşık, hikâyeyi kendisi kadar iyi bilen bir toplulukta anlatırken, konu ve anlatım hatası yapmamaya son derece dikkat eder. Hikâyeyi ve özellikle türküleri, kendisinden katma yapmadan en doğru şekilde söylemeye çalışır. Bu bakımdan biz, bu geleneğin en doğru şekilde sürdürüldüğüne inandığımız köy düğün meclislerinde âşığın bir halk hikâyesini geleneğe bağlı kalarak nasıl anlattığını görelim :

Döşeme : Âşık, mecliste hikâye anlatmaya bir girişle başlar. Bu girişle Doğu Anadolu’da “döşeme” veya “sersuhana”, Azerî sahasında “ustadname” denir. Nazım-nesir karışımı olan bu bölüm, farsça “dibaçe”, arapça “mukaddime veya medhal” in karşılığıdır. Döşeme dediğimiz bu giriş kısmının en eski örneğini Dede Korkut hikâyelerinde görmekteyiz.

Kitab-ı Dede Korkut Âlâ Lisan-ı Taife-i Oğuzan’ın başına, Dede Korkut ağzından soylama biçiminde söylenen dört döşeme vardır ki, her birinin başında “Dede Korkut soylamış” cümlesi tekrarlanmıştır. Birincisi, “Allah Allah demeyince işler onmaz” diye başlar. Bundan sonra gelene üç dilek kısmı daha vardır. 12 boy destandan önce anlatılan bu dört soylama, bugün âşıkların hikâyelerinden önce söyledikleri dörtlü döşemenin bilinen ilk şeklidir. Dede Korkut dilinden, “ozan aydur” denilerek kadınların dörtlü tasnifi yapılır. Bu dört mısra sözden sonra han ve hükümdarlar için dilek ve dualar vardır.

Mecliste hikâye anlatan âşıklar bir veya birkaç tane olabilir. Bunlardan birisi mutlaka usta âşıktır. Geleneğe göre meclisi daha genç olan âşık açar. İki üç usta malı türkü söyledikten sonra, ustasını meclise takdim eder. Daha sonra usta âşık sazını alarak meydana çıkar. Sadece sazıyla bir “divan ayağı” açtıktan sonra şöyle bir tekerlemeyle söze başlar.

“Ey ağalar, olsun deminiz, olmasın gamınız, hayıra dönsün serencamınız, hayırlı olsun düğünümüz, büyüsün şanımanız, kör olsun düşmanımız, mert yakanız namert eline geçmesin, Allah vatanımıza, milletimize, büyüklerimize bir zeval vermesin, ordumuzu daima muzaffer eylesin inşallah...” gibi dilek ve temennilerden sonra, sözlerine şöyle devam eder; “Muhterem cemaatımız, biliyorsunuz her gece bir âşığın devranı olur. Bu gece de biz fakir âşığın devranıdır. Bildiğimiz, ustalarımızdan

bellediğimiz hikâyeler şunlardır. Söz muhterem beylerimiz hangi hikâyeyi arzu ederseniz, elimizin yettiği, dilimizin çattığı kadar sizlere anlatmaya çalışacağız,” diyerek bildiği ve anlatmak istediği hikâyelerin isimlerini sıralar. Böylece meclise bir tercih hakkı tanımış olur. Bu hikâyelerin sayısı âşığın bilgisine ve ustalığına göre 10 ilâ 50 arasında değişebilir. Bu sırada dinleyiciler, dinlemek istedikleri hikâyeleri âşığa anlattırmak isterler. Fakat daha çok mecliste bulunan yaşlı ve itibarlı kimselerin istediği hikâyeleri anlatırlar.

Böylece anlatılacak hikâye tespit edildikten sonra, âşık söze başlar: “Muhterem meclisimiz, hikâyemize başlamadan evvel, eski ustalarımızı yâd etmek, ruhlarını şad etmek lâzımdır. Ustamız (hikâyenin musannifi söylenir) meclisine başlamadan evvel şöyle bir divanı okurdu,” diyerek sazıyla bir divan ayağı açar. Döşemenin bu kısmında daha çok usta malı türküler söylenir. 15 ve 16 heceli mısralardan kurulu üç dörtlükten meydana gelen, dinî veya öğretici konulu bu deyişler, ağır bir divanî usulü ile okunurlar.

Bizi yoktan var eyleyen Sübhan'ı bilmez miyiz
Cümle nasa rızık veren Yazdan'ı bilmez miyiz
Hak buyurdu Cebrail'e, var Habibime deyu
Nazır oldu ayet ayet Furkanı bilmez miyiz.

Lain şeytan şöhet alır, olmazsa akıl eğer
Vasıl oldu kemalata Resul u şanın meğer
Ta elestü bezmden beri emreder Perverdigar
Ehli İslâm hoş şerafet, giryanı bilmez miyiz.

Der Zulalî,âşık oldum, bağ ı rıdvan yerimiz
On iki imam yanında beyan olur sırrımız
Üçler, beşler, kırk, yediler onlar bizim pirimiz
Ehli mürşidime hizmet, erkânı bilmez miyiz.*

Âşık, türküsünü bitirdikten sonra döşemeye devam edeceğini şu tekerlemelerle anlatır: Ustalarımız döşemeyi bir değil iki demişler. Biz de iki diyelim, gönünüzü şad eyleyelim, diyerek döşemenin bu kısmında hareketli bir makamla daha çok

* Ensar ASLAN, Doğu Anadolu Saz Şairleri, 1976

güldürücü nitelikte bir türkü okur. 8 veya 11 heceli koşma türünde olan bu şiirlere bir örnek verebiliriz.

Her nereye gittim ettimse
Baktım gördüm başta gelen paradır
Tellâlın yanına şöyle sokuldum
Duydum ağzındaki ilân paradır

Yorulmuş öküze tekme attıran
Toto'da da tam on üç'ü tutturan
Hâkimi savcıya kaş-göz ettiren
Avukatta olan yalan paradır.
Âşık Reyhani'yem hız mı çalarım
Sohbet mi yaparım söz mü çalarım
Perde mi ararım saz mı çalarım
Unutmayın sazı çalan paradır.

Âşık, türküsünü bitirdikten sonra, ustaların döşeme kısmında üç türkü söylediklerini şöyle belirtir: "Bizde diyek üç olsun, düşmanımızın ömrü puç olsun, yiğitlik ve aşk dolusu içmiş, Çardaklı Camlıbelde düşmandan bac almış, adı şanı dillerde destan olmuş, kırklar almış özünü, öpmüş kıratın gözünü, basmış on iki telli sazını sinesine, dalmış sözün hanesine, bizde yâd edelim sözünü, tanıyalım yiğidin özünü, rahmet dileyelim yiğide, söylesin Köroğlu, onu temsilen biz fakir âşık, söyleyelim görelim nasıl tarif etmiş Kor Köroğlu yiğit keleşlerini," diyerek Köroğlu'nun şöyle bir koçaklamasını okur :

Bugün keleşlerim yadıma düştü
Ağalar ağası yanımda gerek
Bir büküşte yedi giyim nal kıran
Koçak Demircioğlu yanımda gerek.

Nice ordu bozmuş eli beratlım
Çintıyan kılıçlım, gök arap atlım

Böbür aslan huylum, kaplan sıfatlım
Şimdi Köse Emmim yanımda gerek.

Öz özüne Gürcistan'ı batıran
Bağdat'tan Basra'dan avın getiren
Kendi bir han oğlu Mısır'da oturan
Bıyıklı Yusuf'um yanımda gerek.

Tek başına ordulara saldıran
İran Şahın bayrağını indiren
Şeşber vurup bedenleri böldüren
Kiziroğlu Mustafam yanımda gerek.
Derya atı biner demir donludur
Meydana girende aslan canlıdır
Aslanı sorarsan Dağıstanlı'dır
Şimdi Kocabeyim yanımda gerek.

Koroğlum zindanda söyler edalı
Ayvaz'ı görmezsem olurum deli
Hezeran kılıçlı, desti cidalı
Güzel İsabalım yanımda gerek.

Türküsunü bitiren âşık, “Ustalarımız döşemelerini dört söylemişler, bizde diyelim dört olsun, şanımız düşmana dert olsun” diyerek bir türkü daha söyler ve böylece hikâyesinin döşeme kısmını tamamlamış olur.

Bu sırada âşık mecliste dolaşarak davetlileri kontrol eder. Eğer davetli olupta meclise gelmeyenler veya sonradan gelenler olursa hikâyenin uygun bir yerinde o şahıs hicveder veya metheder. Bunun üzerine o şahıs âşığa bahşiş vermek mecburiyetinde kalır. Ayrıca mecliste âşık hikâye anlatırken konuşan veya meclis adabına uygun olmayan davranışlarda bulunanlar da âşık tarafından bahşiş cezasına çarptırılır (oturma şekli, uyuma gibi).

Âşık, hikâyesini gecenin geç vakitlerine kadar anlatır. Bu müddet zarfında bir veya iki defa istirahat eder. İstirahat süreleri 15-20 dakika kadardır. Âşık tekrar hikâyesine başlamadan evvel, dinleyicilere, hikâyenin neresinde kaldığını sorar. Eğer hikâyenin kaldığı yeri tam olarak bilip söyleyen birisi çıkarsa, âşık sazını o şahsa uzatır ve “sen daha iyi biliyorsun, sen anlat” der. Bunun üzerine o şahıs âşığa bahşiş vermek zorunda kalır.

Halk hikâyelerimiz nazım-nesir karışımıdır. Eğer bir mecliste iki âşık varsa, bunlardan yaşlı ve usta olanı hikâyenin nesir kısımlarını, diğeri de türkülerini söyler. Fakat bazı zor ağır makamların usta âşık tarafından söylendiği de olur.

Türkülerin söylendiği yerler, hikâyenin heyecanlı, gerilimin fazla olduğu yerlerdir. Ayrılık, kavuşma, kötü tiplerle karşılaşma ve ölüm gibi motiflerin sonunda mutlaka türkü vardır. Bu türküler söyleyen kahramanın ismi belirtilerek, “aldı bakalım ne dedi” sözleriyle başlar. Bu, kahramanların karşılıklı türkü söyleme şeklidir. Kahramanlar bazen de yalnız olarak türkü söylerler. Kahramanların halk hikâyelerinde karşılıklı şiir söylemeleri ve duygularını şiirle ifade etmeleri motifi, Dede Korkut’tan itibaren hemen hemen bütün halk hikâyelerimizde görülen ortak bir motif kompleksidir. Bamsı Beyrek, Banı Çiçek’le karşılıklı şiirler söyler. Bu motif ayrıca Orta Asya Kazak ve Kırgız hikâyelerinde de mevcuttur. Radloff’un tespit ettiği Kızgız halk edebiyatı metinleri arasında bu tür manzum deyişlere rastlanmaktadır. Enno Litman gibi bazı halk edebiyatı araştırmacıları, bu türün Arap halk hikâyelerinde de mevcut olduğunu, ancak Türk halk hikâyelerinde olduğu kadar önemli bir unsur teşkil etmediğini belirtir.* Smith Thompsen, Motif Index Of Folk Literature (Bloomington-Indiana 1958) adlı eserinde, kahramanların bu şekilde sevgilerini şiirle belirtmeleri motifini T. 102 numarada göstermektedir.

Belirttiğimiz bu motif, halk hikâyelerinde önemli bir yer teşkil eden sevgililerin bade içerek, rüyada veya herhangi bir sihirli vasıta ile âşık olma motifi zincirinin devamıdır. Âşık, hikâyesini anlatırken bu hususu bilhassa belirtir ve dinleyicileri daha çok etkilemek için konuşmasını dinî ve fantastik unsurlarla süsler. Çünkü kendisi de âşıktır ve kendisinin de olağanüstü vasıflara sahip bir kişi olduğunu, dolayısıyla anlatmaya çalışır.

Sevgililerin pir elinden bade içmeleri ve bu badenin etkisiyle birbirlerine âşık olmaları ve saz çalıp şiir söyleme kabiliyeti kazanmaları motifi de halk hikâyelerimizde kullanılan ortak bir motiftir. Kahramanlara olağanüstü yetenek kazandıran bu aşk badesi yukarıda da belirttiğimiz gibi, içecek veya bir yemiştir. Kahramanların sevgililerini bir pirin yardımıyla rüyada görmeleri ve âşık olmaları, uyandıkları zaman da saza ve şiire başlamaları yine halk hikâyelerimizde görülen

* Enno Litman, 1001 Nacht in der arabischen Literature, Tübingen, 1923

bir durumdur. Arap - Fars edebiyatlarında ve Hint halk masallarında mevcut olan bir motif, oriental aşk teoretığının bir örneğidir.

Âşık, hikâyesini anlatırken, hikâyenin muayyen yerlerinde kalıplaşmış ifadeler kullanır. Bu ifadeler anlatıcıya yardımcı olduğu kadar, âşığın ustalığını ortaya koyması bakımından da bir ölçü sayılır. Usta hikâyeler, dağarcıklarında bulunan bu klişeleri hikâyenin uygun yerlerinde kullanmak suretiyle anlatımda bir güzellik yaratırlar. Hikâyenin döşeme kısmında gördüğümüz başlangıç formelleri her anlatıcıya göre değişebilir. En güzel ifadeleri kullanabilmesi âşığın ustalığına bağlıdır. Hikâyelerin döşeme kısımlarından başka içerisinde ve sonunda klişe ifadeler ve tekerlemeler bulunur. Meselâ, kahramanın uzak bir ülkeye hareketi sırasında, âşık, sözü fazla uzatmak ve mesafeyi kısaltmak için çoğunlukla şöyle bir tekerleme söyler:

Uzatmıyalım hikâyeti,
 Vermeyelim zahmeti.
 Derelerden sel gibi,
 Tepelerden yel gibi,
 Bade i serser gibi.
 At ayağı külüng olur,
 Âşık dili yüyrük olur,
 Tez vurur, tez yetirir,
 Menziline tez götürür
 O zaman ayınan yılınan,
 Bu zaman muhtasarı dilinen
 Bu şehirlerin (bu ülkelerin) arası deve ilen atilen
 Üç aylık yolimiş,
 Güne bir menzil,
 Tayyimenazil,

günlerin birinde (filan) yere vasıl olurlar, diyerek kahramanları en kısa zamanda menzillerine erıştirmiş olur.

Hikâyelerdeki kadınlar ya eşi, benzeri bulunmaz derecede güzel, yahut ta çok çirkindirler. Âşık hikâyeyi anlatırken güzel kadınlar için sadece güzel veya çok

güzel sözlerini kullanmaz Güzel kadınlar çoğunlukla şöyle bir tekerleme ile tasvir edilirler:

Dü çeşm-i afet, müjgânı herrat
 Gılman nezaket, etri melahat
 Buhah ebiyyat, sinesi seyhat
 Zülfü züllümat, cebhi mahhiyet
 Melek şecaat, bi bedir sıfat
 Dihamı nebat,
 Aya diyer sen doğma ben doğayım,
 Güne diyer sen çıkma ben çıkayım.
 Ayın on dördü gibi,
 Yusuf Züleyha'nın yirmi dört güzelliğinin tamamı
 Onda hatmolunmuştu.
 O elma yanak, billur buhah,
 Baharda açan nergiz çiçeği gibi tir tir titrerdi.
 Sanarsın Allah ilk levh-i kalemi ona çalmıştı.

Hikâyelerde heyecanın yüksek olduğu yerlerden birisi de sevgililerin kavuşmalarıdır. Âşık bu kısımları anlatırken, dinleyicileri daha fazla heyecanlandırmak ve duygulandırmak için çeşitli ifadeler kullanır. Doğu Anadolu bölgesi âşıkları, hikâyede, sevgililerin kavuşmalarını mahallî bir anlatımla şöyle tasvir ederler:

Sandal şana siyah tele
 Şeyda bülbül kızıl güle
 Melez gömlek kaddi dala
 Nakışkâr bezuband kulaç kola
 Farsi lügat imran dile
 Yeşil baş ördek duru göle
 Gümüş kemer ince bele
 Aç arı çiçeğe, İğdır pamuğa

Azerî bozbaşa
 Kars hamama
 Ardahan kayışa
 Şüregel lavaşa
 Posof zinele
 Çıldır çeçile
 Deve kangala,
 Terekeme hengele,
 Kürt ölüsü şivli beze sarılan gibi sarıldılar.*

Hikâye anlatma geleneğinde ayrıca türkülerin makam/hava veya ezgi meselesi vardır.** Hikâyelerdeki türküler belirli makamlarla söylenir. Bazı türkülerin isimlerine bağlı havalar vardır. Meselâ Ercişli Emrah ile Selvihan hikâyesindeki “Saat Çukuru”nu tasvir eden türkü, sadece yine “Saat Çukuru” diye bilinen bir makamla söylenir. Eğer âşık mecliste bu türküyü başka bir makamla söylemeye kalkarsa, dinleyicilerden büyük tepki görür. Çünkü halk yıllardır o türküyü “Saat Çukuru” makamıyla dinlemiş ve öğrenmiştir. Âşıklarda bu duruma son derece dikkat ederler ve bu geleneği bozmamaya çalışırlar. Çoğu zaman hikâye anlatılırken türkülerin söylenmesine sıra gelince dinleyiciler âşığa, “şu türküyü şu makamla oku” diye tavsiyelerde bulunurlar. Âşık da çoğu zaman bu tavsiyelere uyar.

Doğu Anadolu’da hikâye anlatımı genel olarak bu usuller içerisinde devam edip gitmektedir.

Azerbaycan sahasında bu durum aşağı yukarı aynıdır. Ancak bu bölgelerde bazı sosyal ve siyasî faktörlerin de az çok anlatımı etkilediğini söylememiz gerek. Bu faktörleri kısaca şöyle belirtmemiz mümkündür:

İran ve Azerbaycan Cumhuriyetinde âşıkların, toplumu, devlet ve hükümet adamlarını hicvettikleri görülmez. Bilhassa Azerbaycan Cumhuriyetinde âşıkların bu duruma son derece dikkat ettikleri bilinmektedir.

Azerbaycan sahasında şiiiliğin etkisi ile Muharemlik ve Sefer aylarında sadece dinî ve kahramanlık konulu hikâyeler anlatılır. Hamzankame ve Battalname gibi hikâyeler çalgısız, yani saz-tar veya balaban çalınmadan dinleyicilere sunulur.

* Ensar ASLAN, Çıldırılı Âşık Şenlik, 1992

** Ensar ASLAN, Doğu Anadolu’da Söylenen Âşık Makamları Üzerine Bir Araştırma, Köz Dergisi, S.3 1980

İran'da gündüz vakitlerinde ve kahvehanelerde hikâye anlatılır. Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan Cumhuriyetinde bu durum görülmez. Bunu, âşık geleneğinin İran'da Azerbaycan'nda daha iyi yaşandığına bağlamak mümkündür. Çünkü, bugünkü tespitlerimiz, meselâ Tebriz şehir merkezinde 70 kadar âşığın bulunduğu ve bu âşıkların geçimlerini bu yolla temin ettiklerini göstermektedir. Halbuki ne Azerbaycan Cumhuriyetinde ne de Doğu Anadolu'daki bir merkezde bu kadar kabarık âşık sayısı görülmez.

İran ve Azerbaycan Cumhuriyetinde bizim hikâyelerin döşeme dediğimiz giriş kısmına "Ustadname" derler. Usta sözü ve eski âşıkların deyişleri anlamına gelen bu kısımda, eski âşıkların, şiiirlerinden örnekler verilir, sözlerinden bahsedilir. Azerbaycan'da hikâyelerin "Ustadname" denilen giriş kısımlarında şöyle bir usta malı şiiir söylenir:

Yığdım bu dünyanın malın dövletin
Ellini kaçırdın yüze ne galdı
Ayah getdi, el getirdi tiş yedi
Bahmahdan savayı göze ne galdı

Ölüm kahdı çıhmah olmaz emirden
İpeh tora halga salma demirden
Aydı kündü geler keçer ömürdün
Telesirik göreh yaza ne galdı

Haraya bahıram hava mehşuşdu
Gördüğüm oylahlar yadıma tüştü
Bir gün eşidersem Ali de göştü
Sındı simli tarı, saza ne galdı*

Genceli Azerî şair Ali'ye ait bu şiiirin konusu da, bizim döşeme dediğimiz kısımlarda okunan şiiirlerdeki gibi ahlâkî ve öğreticidir.

Azerbaycan sahasında hikâyelerin bitiş kısmında okunan ve "Duvaggapma" denilen bir şiiir daha vardır ki, bu Doğu Anadolu hikâye anlatma geleneğinde yoktur. 8 heceli mısralardan kurulu 7-10 dörtlükten meydana gelen bu şiiirlerin konusu gelin, düğün ve mutlulukla ilgilidir.

* Ensar Aslan, Çıldırılı Âşık Şenlik.

Aşağıya aldığımız, 18. yüzyıl Azerî âşıklarından Heyyat Mirza'ya ait olan bu şiir, Azerî sahsında anlatılan halk hikâyelerinin sonunda söylenen tipik bir Duvaggapma örneğidir:

Ay gonah, bir beri bah
Gör nice dilber oynanır
Gül zerif, deste derif
Destinde güller oynanır.

Bu kemer gümüş kemer
Guşayıptı bellerine
Bu vahıtta ağ otahda
Goyup semaver oynanır.
Dilberim bu ellerim
Gam mülküne olup paşa
Bu baştan galem gaşdan
Gurtarıp miller oynanır.

Çöllerde bu ellerde
Belki eylerem giyamet
Elbette Heyyat Mirza'nın
Başına leşker oynanır.

Bu bölgelerde anlatılan hikâyelere gelince, bunlar çoğunlukla eski ustaların tasnif etmiş olduğu türkülü hikâyelerdir. İran ve Azarbaycan'da en çok anlatılan halk hikâyeleri yine eski ustaların tasnifleridir. Bunlar: Tufarganlı Abbas, Şah İsmail, Aslı Kerem, Tahar Mirza, Gurbanı ve Gülgez, Âşık Veleh, Hacer Hanım, Köroğlu kolları, Emrah Selvi ve Âşık Galib'dir. Burada her iki bölgede de ufak tefek farklarla aynı hikâyelerin anlatıldığı dikkati çekmektedir. Bunu, bu bölgelerin din, dil ve kültür birliğine bağlayabiliriz

Doğu Anadolu bölgesinde en çok anlatılan halk hikâyeleri ise, başta Çıldırli Âşık Şenlik'in tasnifleri olan Latif Şah, Salman Bey ve Sevdakâr Şah olmak üzere, Erçişli Emrah ile Selvi Han, Âşık Tüccari'nin Yaralı Mahmut ve Eref Bey'i, Necip

Bey, Sümmani'nin kendi ismine bağlı olan Sümmani ile Gülperi hikâyesi, Kağızmanlı Sezai'nin Ülfetin hikâyesi, Kerem ile Aslı ve sayısı 24'e varan Koroğlu kolları'dır.

Bu eski hikâyelerin dışında zamanımız âşıklarının tasnif etmiş olduğu bazı hikâyeler de bölgede zaman zaman sevilerek anlatılmakta ve dinlenmektedir. Bunlar, Sarıkamışlı Mevlüt İhsani'nin Zafer Bey ile Mahifiruz, Sinan Bey ve Tutaklı Çağlayan'ın Sultan Han hikâyeleridir. Bu yeni tasnifler konu ve şekil bakımından her ne kadar eski ustaların tasniflerine benzerlerse de, yine de bunlardan modern bir telif seyri görülmektedir.

Doğu Anadolu da özellikle Kars çevresindeki kahvelerde, düğün ve derneklerde saz çalarak hikâye anlatan ve geçimini bununla temin eden âşıklara eskiden olduğu gibi bugün de yaygın hâlde rastlanmaktadır. Kars'da önceleri "Selim Kahvesi'nde, şimdi de "Çobanoğlu Gazinosu"nda her gece üç-beş âşığın karşılıklı saz çalarak deyişmeleri, türkü söylemeleri, hikâye anlatmaları ilginçtir. Çünkü âşıkların her gece devamlı çalıp söylemeleri, bunların büyük bir dinleyici kitlesinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca Selim Kahvesi ve Çobanoğlu Gazinosu, Kars'ın merkezî yerinde ve genellikle aydın muhitidir. Bu da gösteriyor ki Kars'ta âşısız düğün yapmayan köyler bir yana, şehir merkezinde dahi hâlâ âşıkların sazı, sözü, sohbeti sevilmekte ve dinlenmektedir. Köylere gelince; âşık, köy yaşantısının tuzu-biberi, düğün ve derneklerinin vazgeçilmez eğlencesidir. Kız göçürecek, oğlan everecek, sünnet yapacak her aile daha önceden getireceği âşığı seçer, sağlama bağlar. Zira âşık olmadığı taktirde düğünün çok sönük geçeceğini ve hatta komşularının kendisini kınayacağını bilir.

Âşıklar, halkı çok iyi tanır. Her köyün, her meclisin dinleyicisine göre türkü söyler, hikâye anlatırlar. Meselâ güzel bir Terekeme /- Karapapak türküsünü yerli havası / makamıyla söylemesini, bir yerli türküsünü veya hikâyesini de Terekeme / Karapapak şivesiyle ve havasıyla söylemesini bilirler.

Âşıkların düğün ve derneklerde anlattıkları çoğunlukla türkülü hikâye yani "deyişli hekât"lardır. Bunların bazıları 3-5 gecelik, bazıları da sadece birkaç saatlik kısa hikâyelerdir.

Kars bölgesinde çeşitli Türk boyları yaşamaktadır. İravan, Gence, Dağıstan, Borçalı, Nahçıvan, Tiflis, Tebriz, Ahıska, Hoy gibi hâlen Türklerin yaşadığı bölgelerden gelmiş olan Türk aileleri ile Kars yerlileri arasında hikâye anlatma şekli bakımından az çok farklılık görülmektedir. Bu farklılık, hikâyelerin döşeme kısımlarında ve hikâye içerisindeki tekerlemelerle, bölgesel tabirlerde görülmektedir. Bunlardan Azerbaycan'dan gelmiş olanlar döşeme yerine sersuhana/söz başı deyimini kullanırlar. Anlattıkları hikâyeler de ya doğrudan doğruya Şah Oğlu Şah Abbas'la ilgilidir veya onun zamanında olmuş bir olayın

hikâyeleşmiş şeklindedir. Ayrıca Tufarganlı Abbas da bu sahanın çok sevilen ve sözlü geleneğinde yaşayan kudretli bir âşığı ve hikâye ustasıdır.

Gence, Dağıstan ve Borçalı'dan gelerek Kars'a yerleşmiş olan Terekeme/Karapapak'lar arasında ise çoğunlukla Dikmetaşlı Dede Kasım'ın Gökçeli Elesker'in Hasta Hasan'ın ve Çıldırılı Âşık Şenlik'in tasnif etmiş olduğu hikâyelerle, bunların hayatları etrafında teşekkül eden ve hikâye olmağa doğru giden maceraları ile diğer âşıklarla deyişmeleri anlatılır.

Yerli ve Türkmen çevrelerinde ise Köroğlu kolları, Âşık Garip, Emrah, Sinan Bey, Necip Bey ve Tahir Mirza çok sevilen ve anlatılan hikâyelerdir.

Bu ayırım kesin değildir. Fakat genellikle böyle bir durumun olduğu göze çarpar. Yukarıda belirttiğimiz gibi bir Terekeme / Karapapak âşığı veya bir yerli âşığı yine bu çevrelerin sevilen bir hikâyesini bölgenin her yanında anlatabilir. Meselâ, Şenlik bir Terekeme / Karapapak âşığı olmasına rağmen hikâyeler her çevrede aranılır, dinlenir.

Bu bölgede hikâye anlatım şekli de her anlatıcıya göre değişmekle beraber, az çok bir genellik arz eder. Şöyle ki; hikâyeyi anlatacak olan âşık kendisini dinleyicilere sunuş kabilinden bir fasıl geçer. Bunu da ağır bir hava/makamla, örneğin bir divani ile yapar. Arkasından birkaç hareketli türkü okur, sonra da bir destanla bitirir. Bu şiirler çok defa âşığın veya varsa ustasının malı olur. Bu fasıl kısmında bazen dinleyiciler istedikleri türkülerden de âşığa söyletirler ve böylelikle bu kısım uzayabilir.

Fasıl bittikten sonra hikâyeci hikâyenin dökmesine geçer. Kars'ta hikâye anlatma geleneğinde oldukça fazla dökme türü mevcuttur. Âşıkların, hikâyelerinin giriş kısımları için kullandıkları dökme denemeleri mensur ve manzum karışımı tekerleme şöyledir:

Ey ağalar
Olsun deminiz
Olmasın geminiz
Hayra dönsün serenceminiz
Hayırlı olsun düğününüz
Büyüsün şanınız
Körolsun düşmanınız
Mert yahanız namet eline geçmesin.

Bu temenniden sonra hikâye şöyle devam eder :

Ey ağalar ey beyler, her gece bir âşığın devranı olur, bu gecede bir fakir âşığın devranıdır. Bildiğimiz, ustamızdan bellediğimiz hikâyeler bunlardır. Siz aziz muhterem meclisimiz hangisini arz ederseniz elimizin yettiği, dilimizin çatdığı kadar sizlere anlatmaya çalışacağız” der ve bildiği hikâyeleri söylemeye başlar.

Bu sırada her dinleyici sevdiği, dinlemek istediği hikâyeyi âşığa anlattırmaya çalışır. Fakat daha fazla, mecliste bulunan büyüklerin ve sözü geçen kimselerin istediği hikâyeler anlatılır.

Anlatılacak hikâye tespit edildikten sonra, âşık sazın tellerine bir iki dokunarak söze başlar.

Âşkî ihtilâf, seyri meşgulat, zevkile sohbet kılman nezaket, huriye nisbet, bir melek sıfat, vasfî hikâye, izzeti iltifatnan haki paylarınıza nerden ifade edelim. Gözünen görmemiştik, dilinen böyle bellemiştik ki.... filân yerde veya filân padişahın der ve hangi memleketten, hangi padişahın bahsedecekse onların isminden başlayarak hikâyede geçen önemli kişilerin, yerlerin, isimlerini sayar ve tekrar hikâyenin başlangıç noktasına dönerek hikâyeye başlar. Dinleyiciler âşığı coşturmak için “yaşa, varol âşık” derler. Âşıktaki buna karşılık olarak “âşkî cemaliniz olsun” der.

Hikâyeci anlatımda mümkün olduğu kadar hikâyenin orijinalliğini muhafaza etmeye çalışır. Yani hikâyeyi dinlediği ustasının veya hikâyenin musannifinin anlatış şekline sadık kalmaya gayret gösterir. Bunun yanında hikâyeci, hikâyenin nesir kısımlarında, esas mevzuda değişiklik yapmamak şartıyla ufak tefek ilâveler ve çıkarmalar yapabilir. Zira meşhur hikâyelerin mevzuları dinleyicinin hafızasında o derece yer etmiştir ki, en küçük bir değişikliğe ve yanlışlığa tahammülleri olamaz. Âşığı ikaz ederler, âşık da bu duruma oldukça dikkat eder.

Hikâyelerin nazım kısımlarına gelince âşık; “aldı bakalım... “ diyerek hikâyede türküyü söyleyecek kahramanın adını verir”, onun vekili biz damağınız çağ olsun”diyerek söylemeye başlar.

Hikâyelerin acıklı yerlerindeki türküler, yine dinleyicilerin arzusuyla “zarıncı” “derbeder” gibi yanık makamlarla söylenir. Bazı hikâyeciler anlatımı daha etkili hâle koymak için her türkü kıtasının sonuna bir bayatı eklerler.

Ataş alın sizde yanın saraylar,
Menim yârım melul oldu gelmedi.
Oğradı hışıma, tüştü afata,
Feleh zulumata saldı gelmedi.

Derde Kerem
Neylesin derde Kerem
Goşmuşam gam çütünü
Özüme dert ekerem.

Kan ağlar meskenim, ayvan otağım,
Devri talan oldu, bezesten çağım,
Nahışkâr elvanlım gonca yanahlım,
Bahar gülü kimi soldu gelmedi.
Bende vur
Çevir suyu bende vur
Kâtip kurban olayım
Bu derdimi bende vur.

Salman'am itirdim gaşdarı yayı,
Gameti şuh, geddi suca minayı,
Dünya gısmetinnen kesili payı,
Hasret gıyamete galdı gelmedi.

Ezzinem bu yara ne
Sinem üstü yara ne
Felek bizi ayırdı
Hasret kaldık yarene

Âşık hikâyesinin uygun bir yerinde istirahat (çay ve tütün molası) verir. Bu yer hikâyesinin heyecanlı bir yeri olur. Tekrar anlatmaya başlamadan önce âşık mecliste dolaşarak dinleyicilere hikâyesinin nerede kaldığını sorar. Hikâyesinin kaldığı yeri söyleyenin âşığa bahşiş vereceğini bilmeyen bazı acemi dinleyiciler hemen atılarak “filân yerde kaldı” derler. Bunun üzerine bu kimse âşığın bahşişini verir, âşıktaki kaldığı yerden hikâyeye devam eder.

Bilhassa köy düğünlerindeki âşık meclislerinde, âşık, mecliste bulunan önemli kişileri tarif ederek bahşış alır. Bu tarif birkaç kıtalık methiyedir. Ayrıca âşık mecliste konuşmaya dalarak âşığı dinlemeyenleri, hikâyeyi anlatmaya başladıktan sonra gelmiş olanları saz ve sözle taşlar.

Âşık, hikâyelerde bir şahsın bir yerden bir yere gidişini de aşağıdaki şekilde ifade eder :

Derelerden sel kimi
 Tepelerden yel kimi
 Hamza Pehlivan kimi
 Âşık dili yüyrük olur
 At ayağı külünk olur
 Tez vurur tez yetirir
 Menzile tez götürür
 O zaman ayman yılınan
 Bu zaman muhtesarı dilinen.

Bu şehirlerin arası deveyinen katırman üç aylık yolmuş, güne bir menzil, teyyime, nazil, üç ay tamamında “filân” şehre dahil oldular.

Hemen hemen bütün hikâyelerde önemli bir motif olan evlenme ve düğün, Kars bölgesi hikâye anlatma geleneğinde en güzel örnekleriyle görülür. Çıldırılı Âşık Şenlik’in Latif Şah hikâyesindeki düğün motiflerinde Hindistan Padişahının, kızı Mehriban Sultan’a verdiği çehizi, Şenlik şöyle dile getiriyor;*

Sahavet Kânısan Şah’ım
 Menim Mihri’me her iş yaz
 Enam gıl hazneyi emlâk
 Men beş desem sen on beş yaz

* Ensar Aslan, Çıldırılı Âşık Şenlik.

İnci, mercan, çim, lalizer
Yakut, zümrüt her neki var
Yeddi hazne lâl-i gevhar
Ona emsal elmas taş yaz

Has bahçe bülbül gılavuz
Tabak gül selvi çar havus
Dudu, gumru laçın, tavus
Tülek, terlan, şahan guş yaz.

Seksen kehlen kaleme al
Seksen ner deve dört yüz mal
Seksen top da kişmir-i şal
Baş başına yüz altmış yaz

Çin, Maçın payitahtı hem
Balhi Buhara mevcut cem
Seksen dört şehir gıl enam
Ne doksan beş, ne yetmiş yaz.

Al pafta, yaldız hel bütün
Hatayı, sırması altın
Diba, zerbab, gülebatın
Nakşi elvan has gumaş yaz.

Ferman ver yakuta lala
Horasan halısı bile
Sikkeli altın on kile
Bir milyon da ham gümüş yaz.

Her bir ölkenin hasını
Gürcistan halkı nasını
Bütün İran ölkesini
Ver beratıyla bahşış yaz.

Şenlik der aladan ala
Vasfı hiç gelmesin dile
On iki kul on dört köle
Kırk beş carye karabaş yaz.

Anlatıcı, mecliste hikâyesini bitirirken, hikâyenin musannifine Tanrı'dan rahmet, dinleyicilere iyi dilek ve temennilerde bulunur. Ayrıca hikâyenin bittiğini ve meclisin dağılma vaktinin geldiğini şöyle bir dördlükle belirtir:

Âşıklarda söz azaldı
Lambalarda gaz azaldı
Mahmurlandı göz azaldı
Yatmanın zamanı geldi.

Âşğın bu sözleri de bittikten sonra, mecliste bulunanlar, âşığa "sağol, varol", âşık diyerek teşekkürlerini bildirirler.

